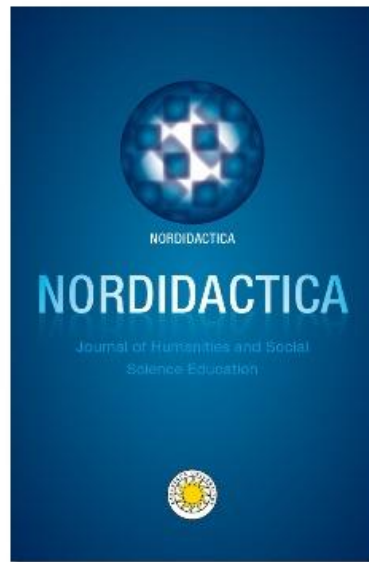

Samhällskunskapsämnets utveckling i Sverige

Anna Larsson & Kristina Ledman

Nordidactica

- Journal of Humanities and Social Science Education

2023:1 Jubileum

Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education

Nordidactica 2023:1 Jubileum

ISSN 2000-9879

The online version of this paper can be found at: www.kau.se/nordidactica

Samhällskunskapsämnet utveckling i Sverige

Anna Larsson & Kristina Ledman, Umeå universitet

KEYWORDS: CIVICS, SOCIAL STUDIES, HISTORY OF EDUCATION, SWEDEN

About the authors: Anna Larsson är professor i idéhistoria med utbildningsvetenskaplig inriktning vid institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. Hennes forskningsintressen rör främst utbildningshistoria och samhällsvetenskapshistoria. Hon har nyligen medverkat i antologin *The Humanities and the Modern Politics of Knowledge: The Impact and Organization of the Humanities in Sweden, 1850–2020* med ett kapitel om pedagogikdisciplinens utveckling. E-post: anna.larsson@umu.se

Kristina Ledman är forskningsledare för UmSOD, Umeå forskningsmiljö för de samhällsorienterande ämnens didaktik och universitetslektor i pedagogik vid pedagogiska institutionen, Umeå universitet. Hennes forskningsintresse rör de samhällsorienterande ämnens didaktik samt utbildning och social rättvisa. E-post: kristina.ledman@umu.se

Mot bakgrund av Torben Spanget Christensens artikel om utvecklingen av skolämnet samfundsfag i Danmark har vi av Nordidacticas redaktion ombetts att skriva några sidor om utvecklingen i Sverige av motsvarande skolämne, samhällskunskap. Vi börjar med en översiktlig genomgång av ämnets utveckling sedan inrättandet. Därefter kommer vi att med hjälp av några illustrerande exempel visa hur läroböcker för samhällsundervisning har förändrats över tid och avsluta med några jämförande reflektioner.

Samhällskunskap i svensk skola – bakgrund

Även om ämnet samhällskunskap som koncept introducerades i svensk skolundervisning efter andra världskriget drev skolan förstås en social fostran (via främst kristendom och historia) och även en viss samhällsundervisning redan tidigare. Undervisningen i den äldre folkskolan adresserade frågor om historien samt den omgivande geografin och naturen men knappast samtida samhällsfenomen i den mening vi idag uppfattar det. I samband med införandet av den allmänna rösträtten 1918 uppstod emellertid tanken om att skolan behövde förbereda eleverna för deras framtida demokratiska deltagande. I detta syfte infördes ämnet medborgarkunskap i fortsättningsskolan, vilket var en påbyggnadsutbildning som unga efter folkskolan kunde välja om de inte gick vidare till sekundärutbildning vid läroverken. Medborgarkunskapen berörde huvudsakligen det svenska samhällets styrande institutioner samt medborgarens rättigheter och skyldigheter. De elever som istället studerade vid läroverken mötte samhällslära inom ämnet historia, främst under den högsta årskursen. 1928 ändrades också ämnesnamnet till Historia med samhällslära. Undervisningsinnehållet i de två ämneskonstruktionerna gav en klassdifferentierad medborgarfostran med olika undervisningsmål som i stort speglade och understödde det dåvarande klass- och könsuppdelade skolsystemet (jfr. Englund, 1986a; Andolf, 1972).

Insikten om behovet av en utökad demokratifostran via skolan stärktes alltmer under 1940-talet. Utbildningspolitiska reformidéer riktades mot såväl övergripande organisatorisk nivå som konkret skolundervisning. I och med förslaget om en ny sammanhållen 9-årig grundskola skulle alla barn samlas i en gemensam skola som därigenom skulle ersätta det gamla köns- och klasssegregerande parallellskolesystemet. Sammanhållna klasser med en så sen differentiering som möjligt skulle välkomna pojkar och flickor från skilda samhällsklasser oavsett teoretisk eller praktisk begåvning och integrera dem i en gemensam social samhörighet. Undervisningsinnehållet skulle inte i något ämne företräda en eller annan nationalistisk eller religiös dogm utan vara sakligt och baserat på vetenskaplig kunskap. Och ett nytt ämne skulle införas som alla elever skulle studera från och med årskurs fyra, samhällskunskap. Det nya ämnet skulle dels ge kunskaper om samhällsliv och institutioner i såväl Sverige som internationellt, och dels erbjuda möjligheter till praktisk träning av samarbete och demokrati, till exempel med hjälp av nya undervisningsformer som diskussioner och grupparbeten (Englund, 1986b; Larsson, 2019). Även i de tidigaste skolårens orienteringsämne,

benämnt Hembygdkunskap, skulle en viss samhällsorientering inrymmas (Larsson, 2022).

Samhällskunskap infördes på 1950-talet som ett skolämne både i den nya försöksverksamheten inför grundskolans införande och i den befintliga folkskolan. På läroverken kvarstod samhällslära som en del av historieämnet tills samhällskunskap i och med det sena 1960-talets gymnasiereformer infördes som skolämne även på gymnasienivå.

Ämnet samhällskunskap finns alltså sedan 1960-talet på både grundskole- och gymnasienivå. Alltsedan dess har ämnet även ibland räknats till en grupp av ämnen kallad samhällsorienterande ämnen (SO-ämnen) som utöver samhällskunskap omfattar skolämnena geografi, historia och religionskunskap men där också andra ämnen på gymnasienivå kan räknas in.

Ämnets utveckling i grundskolan

Ända sedan grundskolans inrättande 1962 har samhällskunskap undervisats åtminstone från årskurs fyra. Ämnets uppgift formulerades till att orientera eleverna i det nutida samhället och förse dem med kunskaper om yrken och utbildningsmöjligheter. Under 1970-talet kom yrkesorienteringen att lyftas ur ämnet och istället förstärktes internationella perspektiv. I samband med en ny läroplan 1980 försvann samhällskunskap som eget ämne och integrerades tillsammans med geografi, historia och religionskunskap under benämningen samhällsorienterande ämnen (SO). Istället för att definiera innehåll för samhällskunskap beskrevs övergripande ämnesområden, som bär tydliga spår av de tidigare ämnena (jfr. Samuelsson, 2014). Samhällsorienteringens huvuduppgift sades nu vara ”att fostra eleverna till medborgare i ett demokratiskt samhälle” (Läroplan för grundskolan 1980).

1994 återinfördes de enskilda ämnena. Samhällskunskapsämnet skulle nu enligt formuleringarna ge eleverna kunskaper så att de kunde reflektera över och aktivt ta ställning till nationella och internationella samhällsfrågor och delta i samhällslivet. Med kursplanerevideringen 2000 förstärktes mångfaldsfrågor. Ämnessynen i de efterföljande kursplanerna, 2011 och 2022, är liknande. Däremot förändrades kursplanerna i och med 2011 till att i större utsträckning definiera ett centralt innehåll och betona förmågor för att i den senaste revideringen, 2022, framhålla vikten av goda ämneskunskaper genom ökad betoning på fakta och förståelse. Innehållsligt hade 2011 års kursplan jämfört med tidigare en något större betoning på sociala strukturer, identitetsfrågor, mänskliga rättigheter samt media och EU. En större förändring av innehållet i 2022 års kursplan är att samhällskunskap fått huvudansvar för undervisning om samer och de nationella minoriteterna, inklusive de historiska perspektiv som tidigare fanns i kursplanen i historia.

Ämnets utveckling i gymnasiet

På gymnasienivå skildes historia och samhällslära åt som skolämnen 1960, och i 1965 års läroplan, där läroverken och fackskolorna fördes samman, infördes samhällskunskap som ämnesnamn. Samhällskunskap ingick som obligatoriskt ämne på alla linjer och gavs ett påtagligt utrymme. 1970 integrerades också yrkesutbildning i gymnasiet genom 2-åriga yrkeslinjer. Målet för ämnet för 3- och 4-åriga linjer var att eleven skulle ”skaffa sig kunskap om befolkning, bebyggelse, näringsliv, ekonomi samt sociala och politiska förhållanden i nutiden, förvärva förståelse för samhällets funktion och föränderlighet samt, på grundval av förvärvade kunskaper och färdigheter analysera och diskutera samhällsfrågor” (Läroplan för gymnasiet 1970). Det sista målet formuleras i 1965 års läroplan något mindre aktivt: ”på grundval av förvärvade kunskaper och färdigheter söka klargöra vissa viktiga samhällsfrågor”. I huvudmomenten framträder kulturgeografi och samhällsplanering som relativt omfattande. Vid sidan av ekonomi, politik, ideologier, opinionsbildning och internationell politik och ekonomi betonas också aktuella samhällsfrågor som ett av ämnets huvudmoment. Samhällskunskapsämnet fick en ny kursplan 1988 där analys gavs större utrymme och undervisningen skulle ta utgångspunkt i samhällsfrågor. Huvudtankarna fanns kvar i reformen under tidigt 1990-tal då alla gymnasieprogram blev 3-åriga och läroplanen fastställde mål, men inte reglerade undervisningens former. Samhällskunskap blev ett så kallat kärnämne där den grundläggande kursen ingick i alla gymnasieprogram. Nästa större förändring av gymnasieämnet samhällskunskap skedde 2011 då ämnets kursplaner (syfte, mål, centrala innehåll och kunskapskrav) åter blev mer detaljerade samt mer inriktade mot ämnesförmågor. Samtidigt skiljde sig de nya kurserna för studieförberedande- och yrkesprogram åt rörande innehåll och många av de lokalt utformade kurser som för en tid hade funnits (till exempel EU-kunskap och internationellt arbete) avskaffades. Inom gymnasiet finns idag inom ämnet samhällskunskap kurser i internationell ekonomi, internationella relationer och närallgande ämnen som sociologi, hållbart samhälle och juridik.

Samhällskunskap har alltså länge ingått även i yrkesinriktade utbildningsspår. I de 2-åriga yrkeslinjerna inom det nya gymnasiet 1970 ingick ett obligatoriskt tillvalsämne där samhällskunskap var ett av de valbara. Under loppet av 1980-talet ersatte samhällskunskap ämnet arbetslivsorientering i vissa yrkeslinjer för att under 1990-talet bli ett kärnämne inom alla studie- och yrkesförberedande program. I de yrkesförberedande programmen, där historia inte ingick, skulle samhällskunskapen även ge historiska perspektiv. 2011 halverades istället samhällskunskapskursen inom yrkesprogrammen samtidigt som en historiekurs infördes (Ledman 2014).

Ämnets förändring utifrån läromedelsexempel

Samhällskunskapsämnet har alltid haft som ett mål att förmedla kunskap om samhällsliv och styrande institutioner. Men om man studerar innehållet i ämnet närmare finner man att den didaktiska uttolkningen av detta mål har förändrats över tid. För att illustrera förändringar i det samhällskunskapsdidaktiska tänkandet vill vi här redogöra

för hur ett centralt ämnesområde i samhällskunskap presenteras i tre tidsmässigt åtskilda läroböcker, 1923, 1964 samt 2012 (jfr. Selander, 1991). Ämnesområdet ifråga är politiska ideologier och partier och texterna riktar sig till elever i ungefär samma ålder, ca 13–14 år (sjunde–åttonde skolåret).

Läroboken *Medborgarkunskap* från 1923, skriven av den socialdemokratiska riksdagsledamoten och tidigare ecklesiastikministern Värner Rydén, redogör för samhällsinstitutioner från familj till stat med ett historiskt perspektiv i botten. Den har en nationalistisk grundton och inleds med en idealistisk beskrivning av det svenska folket och folklynnat och framhåller nationell sammanhållning och integration, men legitimerar också den socialdemokratiska reformpolitiken. Här finns ett avsnitt om nutida samhällsrörelser som kanske närmast motsvarar senare avsnitt om ideologier. Arbetarrörelsens framväxt och huvudfrågor avhandlas, inklusive fackföreningsrörelsen och socialismen som ideologi med en reformatorisk respektive en revolutionär inriktning. Därutöver behandlas Kooperationen, kvinnorrörelsen och nykterhetsrörelsen. Några andra ideologier nämns inte, och svenska partier nämns bara i samband med exempel på hur mandatfördelning går till. Själva röstningsproceduren vid riksdagsval behandlas ingående. Intrycket blir utan tvekan att de tänkta användarna av boken – enligt förordet studerande i ämnet medborgarkunskap i fortsättningsskolan men även andra ungdomsskolor och studiecirkel – tillhör arbetarklassen och förväntas rösta i linje med sin klasstillhörighet socialdemokratiskt eller kommunistiskt.

Detta kan jämföras med de valda läroböckerna för samhällskunskap i grundskolans årskurs åtta från 1964 respektive 2012. I *Samhällskunskap för grundskolan* från 1964, skriven av Sixten Björkblom, inleds avsnittet ”De politiska partierna” med information om riksdags- och kommunfullmäktigeval och att väljarna där röstar på ett politiskt parti. Varför olika partier finns förklaras med att människor med olika åsikter gått samman för att kunna uträtta mer. Dåtidens fem riksdagspartier räknas upp och sorteras från höger till vänster i borgerliga respektive socialistiska partier. Texten beskriver hur man arbetar inom ett parti med ungdomsförbund och studieförbund och inför valen. Det enda politiskt innehållsliga som nämns är att borgerliga partier förespråkar ”ett näringsliv som bara i mindre grad är föremål för statsingripande” och ”fri konkurrens”, medan socialistiska partier förespråkar att ”staten ska ha kontroll över viktiga delar av näringslivet” och ytterst syftar till förstatligande/socialisering (s. 80). I anslutning till detta framhålls:

Att redogöra för vad ett politiskt parti vill är mycket svårt. Anhängarna och motståndarna har mycket olika meningar om ett partis politik. Om t. ex. en högerman talar om vad högern vill, beskriver han partiets program på ett helt annat sätt än om t. ex. en socialdemokrat skulle göra det. Var och en bör därför själv bilda sig en uppfattning om partiernas mål. Det kan man göra genom att läsa tidningarna, tala med partianslutna personer eller lyssna på politiska debatter. (s. 80)

I samhällskunskapsboken från 2012 är innehållet tämligen annorlunda. Kapitlet ”Parti och ideologi” inleds med frågan om vad politik är utifrån hur man ska kunna fatta gemensamma beslut i ett samhälle och vad makt är. Därefter behandlas grundlagar och mänskliga rättigheter och sedan ideologier utifrån frågor om människosyn och hur

samhället ska se ut. Centrala värden inom de tre stora traditionella ideologierna liberalismen, konservatismen och socialismen behandlas och i ett fördjupningsavsnitt berättas om andra ideologier såväl på ytterkanten av det politiska spektrumet som sådana som inte tydligt inordnas i traditionell höger-vänster-skala. Först därefter kommer ett avsnitt om politiska partier.

När man jämför dessa avsnitt i läroböckerna framträder stora skillnader. Sammantaget ges frågor om demokrati, diktatur, politik och ideologi väldigt mycket mer utrymme i läroboken 2012 än 1964 eller 1923. Detta avspeglar kursplanernas fördelning. I 1964 års lärobok förekommer termen demokrati endast i förbifarten som en benämning för de västerländska staterna, ställda i kontrast till ”diktaturstaterna” vilka exemplifieras med Sovjetunionen och Kina. I 2012 års lärobok däremot får demokrati och diktatur ett helt separat kapitel. Vidare är det tydligt hur inriktade texterna från både 1923 och 1964 är på formfrågor: organisation, struktur och procedurer. Det system som eleverna ska lära sig framställs som givet och oföränderligt. Så är inte fallet i 2012 års bok. Även om de svenska grundlagarna beskrivs och framställs som spelregler för politiken, framgår det tydligt att dessa, liksom mänskliga rättigheter och internationella överenskommelser, är konventioner som är resultat av aktiva val och därigenom skulle kunna förändras. Nästan ingenting sägs om politikens innehåll i 1964 års lärobok, citatet ovan är det enda. Lärobokstexten från 2012 handlar till mycket större del om innehållet i politiken och politiska grundfrågor om frihet, jämlikhet och statens roll. Det finns inget om ideologi i 1964 års bok, och bara om socialismen 1923, medan skilda ideologiska grunduppfattningar i 2012 års bok får ett avsevärt utrymme.

Sammanfattningsvis framträder två centrala förändringar i de undersökta avsnitten. För det första har lärobokstexterna gått från att behandla frågor om politikens former till frågor om politikens innehåll. För det andra framställs samhället i 1964 års text som oföränderligt och givet. Denna bild är inte lika tydlig i 1923 års bok där arbetarrörelsens framgångar lyfts fram. I 2012 års text ges åter bilden av ett samhälle som i grunden föränderligt och möjligt att påverka. Detta ligger i linje med annan forskning som visar att samhällskunskapsämnet under de senaste decennierna har gått från att uppfatta det framtida samhället som känt till okänt, varför individens ansvar i förhållande till det gemensamma samhällsbygget får nya, mer individualiserade former (Elmersjö, 2020).

Några avslutande jämförande kommentarer

Som denna översikt visar är samhällskunskap fast etablerat som skolämne i det svenska skolsystemet, även om mål, innehåll och didaktik delvis har förändrats över tid. När man jämför med det danska ämnet och dess utveckling som Torben Spanget Christensen belyst i sin text kan några saker noteras. I Sverige riktades de politiska reformsträvandena först mot grundskolenivån, där det nya ämnet samhällskunskap omedelbart accepterades, för att senare genomföras även på gymnasienivå, medan ordningen tycks ha varit den omvända i Danmark där gymnasieämnet reformerades först. En annan skillnad kan vara att samhällskunskap i Sverige är och har varit ett ämne för ALLA barn och unga, både i och med dess centrala plats i grundskolan från relativt

tidiga år och på gymnasienivå där det idag ingår i alla utbildningsprogram, såväl studieförberedande och yrkesinriktade. En likhet, som även Christensen framhåller, är ämnets starka fokus på demokratisk bildning. I denna ämnesambition ligger påtagliga spänningar mellan till exempel individuellt och kollektivt fostrande aspekter (Elmersjö, 2020), socialisering, subjektifiering och kvalifikation (Sandahl, 2015, Biesta, 2010) eller kunskapsinriktad, personlig, normativ respektive social dimension (Olson, 2020).

I den svenska läroplanen är samhällskunskap idag tydligt organiserat som ett eget ämne (frånsett ett SO-gemensamt centralt innehåll i årskurs 1–3) och presenteras där heller inte inom ramen för en ämnesgrupp. En jämförelse gjord 2018 (Ledman 2019) mellan det svenska samhällskunskapsämnet åk 7–9 och de andra nordiska ländernas organisation av motsvarande ämne visar att Sverige ligger längst ifrån Island, där tematiker – yttre-, inre- och social värld – är utgångspunkter för det kunskapsinnehåll som i Sverige organiseras i de fyra olika samhällsorienterande ämnena. Den norska konstruktionen utmärker sig genom att (genom utforskaren) särskilja procedural kunskap från de enskilda ämnena inom samfunnsfag. Det svenska samhällskunskapsämnet är i högre grad organiserat som den finska samhällsläran och danska samfundsfag. I Finlands läroplan grupperas ämnet med religion, livsåskådningskunskap och historia; medan det i den danska läroplanen återfinns inom ämnesgruppen kulturfag tillsammans med kristendomskundskab och historie. På ett liknande ingår samhällskunskap i den svenska läroplanstraditionen i en ämnesgrupp där historia och religion, men även ämnet geografi, ingår, även om ämnet idag i läroplanen presenteras helt separat.

Referenser

Andersson, Ulla, Ewert, Per & Hedengren, Uriel (2012), *Samhälle. 8. SO-serien från Liber*. Stockholm. Liber.

Andolf, Göran (1972), *Historien på gymnasiet: Undervisning och läroböcker 1820–1965*. Stockholm: Esselte studium.

Biesta, G (2009), “Good education in an age of measurement: On the need to reconnect with the question of purpose in education”, *Educational Assessment, Evaluation and Accountability* 21, nr. 1: 33–46.

Björkblom, Sixten (1964), *Samhällskunskap för grundskolan. Årskurs 8*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Elmersjö, Henrik Åström (2021), “An individualistic turn: citizenship in Swedish history and social studies syllabi, 1970–2017”, *History of Education* 50, nr. 2, 220–239.

Englund, Tomas (1986a), *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet*, kap. 1–4. Uppsala: Uppsala universitet.

Englund, Tomas (1986b), *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet*, kap. 5–8. Uppsala: Uppsala universitet.

Larsson, Anna (2019), "Samhällskunskap", i *Utbildningshistoria – en introduktion*, 3:e uppl., red. Esbjörn Larsson & Johannes Westberg. Lund: Studentlitteratur.

Larsson, Anna (2022), "Skolämnet hembygds-kunskap 1919–1980: Tillkomst och karriär i läroplanshistoriskt perspektiv", *Nordic Journal of Educational History* 9, nr 1: kommande.

Ledman, Kristina (2019), "Discourses of criticality in Nordic countries' school subject Civics", *Nordidactica* 2019, nr. 3: 149–167.

Ledman, Kristina (2014), "[Till nytta eller onytta: argument rörande allmänna ämnen i ungas yrkesutbildning i efterkrigstidens Sverige](#)", *Nordic Journal of Educational History* 1, nr. 1: 21–43.

Olson, Maria (2020), "Från skolans medborgarbildande möjlighet till samhällskunskapsämnet – en väg framåt?", *Utbildning & Demokrati* 29, nr. 2: 29–61.

Rydén, Värner (1923), *Medborgarkunskap*. Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag.

Samuelsson, Johan (2014), "Ämnesintegrering och ämnesspecialisering: SO-undervisningen i Sverige 1980–2014", *Nordidactica* 2014, nr. 1: 85–118.

Sandahl, Johan (2015), *Medborgarbildning i gymnasiet: Ämneskunnande och medborgarbildning i gymnasieskolans samhälls- och historieundervisning*. Stockholm: Stockholms universitet.

Selander, Staffan (1991), "Pedagogic text analysis", i *Research on Texts at School*, red. Marja-Liisa Julkunen, et al. Joensuu: University of Joensuu, Faculty of Education.